

Leksikologiya va leksikografiya bo'limi

Lugʻatshunoslik boʻlimi 1934-yilda tuzilgan boʻlib, asosiy maqsadi oʻzbek tilidagi soʻzlarni yigʻish va toʻplashdan iborat boʻlgan. Toʻgʻri, 1934-yilgacha ham soʻzlar yigʻilgan. Fitrat, Munavvar Qori, Choʻlpon, Botu, Elbek kabi maʼrifatparvarlar 20-30-yillarda oʻzbek tili darsligi, oʻzbekcha til qoidolari yaratish bilan birga, soʻz yigʻishga ham katta eʼtibor berganlar. Jumladan, Elbek 1923-yil 5-sentabrda “Turkiston” gazetasida “Lugʻat va atamalar” bobi ochib, unda oʻzbek soʻzlarini yigʻish masalalarini koʻtarib chiqdi. U bu haqda shunday yozgan edi: “Biz gazeta betida lugʻat va atamalar bobi ochmoqchi boʻlduk.

Oʻlkamizda chiqaturgʻon turli asar va risolalarning qoʻllanaturgʻon lugʻat va atamalarini keng bir yoʻlga solmoq va oʻlkadagi lugʻat va atamalarni bir turli ravishda ishlanishiga yoʻl ochmoqchi boʻlduq: “Turkiston” gazetasi bundan soʻng payt boʻlishiga qarab, quyida koʻrsatilgan jadval boʻyicha lugʻat va atamalar bobini davom etdira borishqa tirishar”. Elbekning saʼy va harakati bilan “Turkiston” sahifalarida koʻplab soʻzlar yigʻildi. Afsuski, u qatagʻonga uchragach, olim yiqqan soʻzlar yoʻqolib ketdi. Xullas. 20-yillarda soʻz yigʻish ayrim fidoyi olimlarning tashabbusi bilan boʻlgan boʻlsa. lugʻat boʻlimi vujudga kelgach, soʻzlar reja asosida yigʻila boshladi. Boʻlim xodimlari ishni rus lugʻatchiligi yutuqlari asosida tashkil etib, avvalo kartoteka fondini yaratish bilan mashgʻul boʻldilar. Tarjima lugʻatlari uchun alohida, izohli lugʻat uchun alohida kartoteka fondi muntazam ravishda yangi soʻzlar bilan boyib bordi. Dastlab misollar sidirgʻasiga olingan boʻlsa, keyinchalik tanlab olish yoʻliga oʻtildi. Kartoyeka fondini yaratishda Sh.Xalilova, A.Xoʻjaxonov, Sh.Noʻmonova, S.Zufarov, N.Alhamova, G.Mixaylov, N.Xabibullayev, N.Ikromova kabi olimlarning hissasi katta boʻldi. Boʻlim xodimlarining saʼy-harakati va chetdan soʻz oluvchilarning yordami bilan hozirgacha kartoteka fondida 3 milliondan ortiq misollar yigʻildi.

Savodsizlikni bitirish yoʻlidagi harakatlar, ijtimoiy turmushdagi oʻzgarishlar lugʻat tuzish ishini davlat darajasiga koʻtarishni taqozo etar edi. Maorif komissarligi 20-yillarda lugʻat tuzish ishini tezlashtirish maqsadida bir necha qarorlar chiqardi. Ammo bu qarorlar hadeganda amalga oshavermadi. Sababi ayon: lugʻat tuzish murakkab ish boʻlib, u har kimning ham qoʻlidan kelavermaydi. Soʻzlarni alifbo tartibida joylash bilan lugʻat tuzilmaydi. Shunda maorif komissarligi lugʻat tuzish ishini 20-yillar maʼrifatparvari Ashurali Zohiriyga topshirdi. U oʻz davrining koʻzga koʻringan tilshunosi boʻlib, 20-30-yillar til va imlo masalalari boʻyicha bir qancha asarlar yozib, jamoatchilikka tanilgan edi. Olim oldida qiyin muammo turar edi: bir tomondan, yaxshi maslakdoshi yoʻqligi, ikkinchi tomondan ruscha lugʻatlar yetishmasligi. Shuning uchun A.Zohiriy lugʻat ishiga ijodiy yogdandi. 1923-yili Qozonda A.Karam va A.Rahmonquli tomonidan tuzilgan “Ruscha-tatarcha mukammal lugʻat”ni oʻng tarafidagi tatarcha soʻzlar oʻrniga oʻzbekcha soʻzlar qoʻyib, 1927-1928-yillarda ikki jildli “Ruscha-oʻzbekcha mukammal lugʻat”ni nashrdan chiqardi. Ushbu lugʻat keng xalq ommasini tomonidan qizgʻin kutib olindi. Ilmga chanqoq yoshlar ushbu lugʻat vositasida oʻzbekcha soʻzlardan tashqari, rus tilini ham oʻrgana boshladilar. Toʻgʻri,

A.Zohiriy tatarcha soʻzlar oʻrniga oʻzbekcha soʻzlarni qoʻyar ekan, ayrim xatolarga ham yoʻl qoʻygan. Ammo bu kamchilikka qaramasdan, lugʻat 20-30-yillar savodsizlikni bitirishda katta yordam berdi.

1927-yili K.K.Yudaxin “Qisqacha oʻzbekcha-ruscha lugʻat” nashr qildi. Bu lugʻat 10000 soʻzni qamrab olgan boʻlib, hajm jihatdan A.Zohiriy nashrga tayyorlagan lugʻatdan toʻrt barobar kichik edi. Oradan yetti yil oʻtgach, Umar Ahmadjonov va Burhon Ilyosovlar “Oʻzbekcha-ruscha lugʻat” nashr qildilar. 25000 nusxada chop etilgan ushbu lugʻat respublikamizda ikki tilli lugʻatlar tuzish ishiga turtki boʻldi. 1934-yili Sahiy Rahmatiy. Abdulla Qodiriy va A.Saidovlar “Ruscha-oʻzbekcha toʻla soʻzlik” tuzdilar. Ayrim sabablarga koʻra lugʻatning birinchi jildi chiqmay, “P-YA” harflaridan iborat ikkinchi jildi chiqqan. Bir yil oʻtgach, V.V.Reshetov 7000 soʻzli “Qisqacha oʻzbekcha-ruscha lugʻat” tuzdi. Lugʻatlarga talab katta boʻlganidan ushbu asar ham tez orada tarqab ketdi. Umuman olganda, lugʻat tuzuvchilar malakasi oshib borgan sari lugʻatlar ham ilmiy jihatdan mukammallashib bordi. Bu esa 40-50-yillarda nashr qilingan lugʻatlarga ijobiy taʼsir koʻrsatdi.

1941-yili T.Qori-Niyoziy va A.K.Borovkovlar 17000 soʻzni oʻz ichiga olgan “Oʻzbekcha-ruscha lugʻat” tuzdilar. Bir yil oʻtgach, 30000 soʻz va iboradan iborat “Ruscha-oʻzbekcha lugʻat” nashr qilindi. 1945-1946-yillarda institutning lugʻat boʻlimi xodimlari besh jildli “Ruscha-oʻzbekcha lugʻat” ustida ish boshladilar. Oʻz ichiga 72000 soʻz va birikmani qamrab olgan ushbu lugʻat 1950-1956-yillarda nashr qilindi. Tilshunoslik tarixida katta voqea boʻlgan ushbu lugʻatda moskvalik olimlar bilan birga, Z.Maʼrufov, S.Akobirov, Sh.Shoabdurahmonov, O.Usmonov. H.Gʻulomov, M.Sodiqova, N.Alhamova, A.Xoʻjaxonov, A.Toʻraxonov. A.Burnashev, K.Muhamedov, A.Azizov, V.M.Popov, YE.Mashtakova, O.Rahimiy kabi olimlar faol ishtirok etdilar. 1954-yili 50000 soʻz va birikmadan iborat “Ruscha-oʻzbekcha lugʻat” nashr qilindi. Ushbu lugʻat fan sirlarini jiddiy oʻrganishga kirishgan yoshlarga rus tilini oʻrganishda katta yordam berdi.

1959-yili lugʻatchilik tarixida quvonchli yil boʻldi. Moskvada koʻpchilik turkshunoslar tomonidan iliq kutib olingan “Oʻzbekch-aruscha lugʻat” nashr qilindi. Ushbu asardagi lugʻat maqolalari puxta ishlangan boʻlib, uni tuzishda Z.Maʼrufov, S.Akobirov, N.Mamatov kabi suyagi lugʻatda qolgan olimlar qatnashdilar.

Boʻlim xodimlari lugʻat tuzish bilan birga, lugʻatchilikning nazariy masalalari bilan ham shugʻullanib, bir qancha nomzodlik dissertatsiyalarini yoqladilar. N.Mixaylov shoʻro davrida tuzilgan oʻzbekcha-ruscha lugʻatlarni oʻrganib, ularning yutuq va kamchiliklarini koʻrsatib berdi, kelgusida eʼtibor berilishi lozim boʻlgan masalalarga oʻquvchi diqqatini qaratdi. S.Akobirov rus va turkiy lugʻatlardagi terminlar masalasini oʻrganib, ular izohidagi har xilliklarga barham berish lozimligini uqtirdi. Olim bu sohadagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun bir qancha amaliy tavsiyalar ishlab chiqdi.

N.Mamatov o'zbek tilidagi paxtachilik terminlarini monografik planda H.Yusufxo'jayeva o'z ilmiy ishida -(i)sh, -moq, -(u)v fe'l shakllarining o'zaro aloqalarini tahlil qilgan. Izohli lug'atda -moq affiksli shaklning bosh so'z sifatida berilishini asoslagan. N.Ikromova "O'zbek pazandachilik terminlari" mavzuidagi dissertatsiyasida bu sohaga oid so'zlarning qadimgi davrdan hozirga qadar bo'lgan taraqqiyotini o'rgangan. Ularning o'zbek tili lug'at boyligining bir qismi ekanligini ko'rsatib bergan.

1981-yili o'zbek madaniyati tarixida birinchi marta ikki jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" nashr qilindi. Ushbu lug'atning tuzilishiga Z.Ma'rufov, S.Akobirov, N.Mamatov, A.Hojiyev, T.Aliqulov, M.Mirtojiyev, S.Ibrohimov, S.Zufarov, Sh.No'monova, N.Ikromova, G.Mixaylov, N.Xabibullayev kabi olimlar barakali hissa qo'shdilar. 60000 so'z va birikmadan iborat ushbu asar o'zbek lug'atchiligi tarixida katta voqea bo'ldi.

XX asr 80-yillarida katta ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha lug'atlar tuzish ishi yana kun tartibiga qo'yildi. Institutning shu yillardagi direktori M.Qo'shjonovning yordami bilan 1983-1984-yillarda S.Akobirov, S.Kim, N.Mamatov, N.Alhamova va boshqa olimlar tomonidan ikki jildli "Ruscha-o'zbekcha lug'at" hamda 1988-yilda "O'zbekcha-ruscha lug'at" nashr qilindi. 70000 so'z va birikmani o'z ichiga olgan ruscha-o'zbekcha va o'zbekch-arusha lug'at o'zbek lug'atchiligining hamma yutuqlari asosida tuzildi, desak, mubolag'a qilmagan bo'lamiz.

Keyingi yillarda professor To'ra Mirzayev rahbarligida yangi ko'p jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" ustida ish olib borilmoqda. Unda A.Hojiyev, E.Begmatov kabi oqsoqol olimlar bilan bir qatorda. A.Madvaliyev, N.Mahkamov, D.Xudoyberganova kabi iste'dodli tilshunoslar ishtirok etmoqdalar. Ushbu nashr ilgari lug'atdan quyidagilari bilan farq qiladi.